

BEDŘICH ČEREŠŇÁK

A KULTÚRA KARAKTERISZTIKUS JEGYEINEK MEGVÁLTOZÁSA A CSEH TÁRSADALOM DEMOKRATIKUS ÁTALAKULÁSA SORÁN AZ 1890–1914 KÖZÖTTI IDŐSZAKBAN

(The Transformation of the Character of Culture in the Democratic Changes in Czech Society in the Period 1890–1914. In.: History and Society. Published on the occasion of the XVth International Congress of Historical Sciences in Stuttgart 1985. Edited by Jaroslav Purš, Karel Herman, Institute of Czechoslovak and World History of the Czechoslovak Academy of Sciences, Prague, 1985, 433–454.)

Ha elemezni kívánjuk a kultúra karakterisztikus jellemzőinek a múlt század végén és e század elején végbement változásait, vizsgálatunk kiindulópontját szükségképpen annak bemutatása képezi, hogyan határozták meg egymást a politikában és a kultúrában lejátszódó folyamatok Közép-Európában, amely térség ez időben az ismert súlyos feszültségekkel volt kénytelen együtt élni. Mivel nem valamiféle egyoldalú hatásmechanizmusról van szó, figyelmünket nemcsak arra összpontosítjuk, hogy a társadalom strukturális átalakulása – amely folyamat az ipari forradalom kiteljesedése és mindenekelőtt a kapitalizmusnak a szabad versenyből egy magasabb minőségi formába való átmenete révén következett be a század fordulóján – hogyan tükröződött a kultúra alapvető jegyeinek megváltozásában, hanem azt is megkíséreljük felvázolni, hogy milyen kölcsönhatások működtek a két szféra mozgásaiban.

Ami a társadalmi struktúra és a gazdasági fejlődés fogalmait illeti, ezeket talán felesleges is definiálnunk. A kultúra kategóriájának értelmezése azonban már sokkal bonyolultabb probléma. Rendkívül gazdag a kultúra-elméletek tárháza: említhetjük például Burckhardt koncepcióját, miszerint a kultúra nem más, mint az állandó fejlődésben lévő szellem lényegi tartalmai; Elliot meghatározását, aki a kultúrát a tradíciók és az életmód együttes egészeként értelmezi; Rothacker elméletét a kultúráról, mint az emberi közösségek és csoportok által kialakított különböző életstílusokról; Dawson felfogását, mely szerint a kultúra az életnek a közös környezet által determinált tradíciókon alapuló társadalmi rendje. Johannes Messner a kultúrát dinamikus fogalomként klasszifikálja, vagyis egy nemzet, mint egész fejlődésének társadalmi és történeti formáit, mely fejlődés legfontosabb mozzanata az egyes személyiségek individuális életpályái. Ebben a dolgozatban abból a koncepcióból indulunk ki, hogy a kultúra a társadalomnak az oktatás, a művészetek, a tudomány terén, valamint más intellektuális és szférákban elért vívmányok összessége; vagyis a történelem során megszerzett tudás használatának művészete a társadalomfejlődés aktuális problémáinak megoldása érdekében.

Az a különleges szerep, amelyet a kultúra a „fin-de-siècle” időszakában a társadalomfejlődésben betöltött Európa eme „könnyen sebezhető” régiójában, olyan folyamatok komplex hatására alakult ki, amelyek felgyorsulását számos tényező segítette. Ezek közül döntő fontosságúnak az bizonyult, hogy éppen ekkor érkezett végső stádiumába a polgári társadalom struktúráinak kiépülése a Habsburg Monarchia azon részében, amely már az 1848–49-es forradalomban megkísérelte az alapvető társadalmi problé-

mák megoldását. E térség részben korábbi politikai, gazdasági és társadalmi fejlődésének sajátosságaiból következően, részben pedig a soknemzetiségű Monarchiában lezajló forradalmi események végkifejlete miatt temérdek megoldatlan társadalmi konfliktust cipelt magával, és messze elmaradt azon országok fejlettségétől, amelyeknek nem kellett ilyen súlyos problémakomplexummal együtt élniük. Nem szükséges hangsúlyoznunk, hogy ezek az objektívnek tekinthető feltételek meghatározó szerepet játszottak a fejlődés alakulásában, s így a kultúra formálódásában is. A szóban forgó régió fejlődése szempontjából azt is alapvető jelentőségű mozzanatként értékelhetjük, hogy a múlt század közepére esett a nemzeti öntudatra ébredés folyamatának kiszélesedése, a modern értelemben vett nemzet kialakulása, melyben a kultúrának kiemelten fontos küldetés jutott. Ennek oka részben abban keresendő, hogy a nemzetté válás processzusa rendkívül lassan haladt, másrészt éppen a kultúrára tudtak felfűződni a politikai mozgalmak is, végül pedig a kultúrán keresztül válhattak ezen eszmék teljes mértékben elfogadottakká. Ez a vontatottság ugyanakkor olyan elemeket is kölcsönzött a múlt század 90-es éveit megelőző kultúrának, amelyek konzervatívnak bizonyultak más európai országokéval összehasonlítva. Miközben a kor kultúrája a demokratikus szabadság levegőjét árasztotta, ennek mintegy áraként bizonyos konzervatív vonásokat is magára öltött – objektív okok következtében.

Az okokat keresvén rögtön szembe tűnik, hogy a bécsi kormányzat politikájában is nyilvánvalóan összefonódott a nemzet fennmaradásának és az elkülönült nemzeti kultúrák létezésének gondolata, amely annak a politikai küzdelemnek a kiindulópontja lett, mely végül az 1848-as eseményekben csúcspontot ért el. E folyamatot a maga teljes valóságában szemléltetni igen nehéz feladat. Mindazonáltal viszonylag pontosan követhető az irodalomban, a zenében és a képzőművészetekben, míg a tudomány szférájában inkább egy tradicionálisabb gondolkodásmód uralkodott.

Fontos tudnunk azt is, hogy a cseh burzsoázia csak a múlt század 80-as éveiben szerveződött meg, mint jól körülhatárolható társadalmi osztály, az ipari forradalom serkentő hatására. Még fontosabb tényező azonban, hogy csak ekkor nyíltak lehetőségek a tömegek részére egyenlő jogokat követelő politikai fellépésre. Ezt különösen a cseh nagypolgári rétegek reprezentálják, amelyek korábban kizárólag a gazdasági felemelkedés pályáin mozoghattak a bécsi udvar nyíltan protekcionista, a német burzsoáziát támogató politikája következtében. Új vonásokat öltött tehát a cseh és a német burzsoázia közötti viszonyrendszer, mely a politikai harcok fő tengelyét képezte. Érdekes momentum, hogy az 1848-ig terjedő időszakban, mindaddig míg Palacký el nem foglalta pozícióját a frankfurti parlament meghívására, kétnyelvű nemzetéről csak bizonyos értelemben beszélhetünk, hiszen az önálló nemzetté válásért folytatott küzdelem kiemelkedő alakjai közül sokan nem is beszélték a cseh nyelvet. A XIX. század második felében annak a ténynek köszönhetően, hogy a nemzetté válás folyamatának megindulásával párhuzamosan megerősödtek a munkásság politikai harcai is, a két nemzet viszonyában a rivalizálás vált meghatározóvá. Ez nem csak a gazdasági versenyben öltött testet, hanem a kultúra szférájában megnyilvánuló konfrontációkban is. A konfrontáció fogalmának használatát e helyütt az indokolja, hogy a konfliktus egyben a kormányzat által támogatott hivatalos kultúra és az ezen kereteken kívül szerveződő kultúra szembenállását is jelentette.

A nyolcvanas évekre befejeződött a tőkés gazdaság struktúráinak kialakulása a cseh társadalomban is. Ennek hátterében mindenekelőtt az ipari forradalom felgyorsulása munkált. A gazdaság dinamikus elemeit az új gyáripár jelentette, ez szétmorzsolta a

cseh területeken addig szilárdan élő patriarchális viszonyokat, melyek elsősorban a céh intézményét védő középkori arculatú városokra épültek. A céhek védelmét jogi eszközök is biztosították egészen az 1859-es kereskedelmi törvény megjelenéséig. A technológia megújítása nyomán bevezetett új eljárások gyors mennyiségi növekedést eredményeztek a termelésben, ezen belül is elsősorban a nehézipar ágazataiban, ahol sok szempontból forradalminak nevezhető új technológiák honosodtak meg. Dinamikus fejlődésnek indultak egyes új, „fiatal” iparágak, így például az elektrotechnikai gépgyártás változása megszüntette a kisipar addigi dominanciáját; a tömegtermelés megjelenése természetesen oda vezetett, hogy a nagyvállalatok váltak az ipari termelés uralkodó formáivá. Ez azután meggyorsította a monopóliumok kialakulását, amely mélyreható változásokat idézett elő az egész gazdasági-társadalmi struktúrában.

A változások okai azonban nem kizárólag az ipari forradalomban keresendők. Extenzív növekedés következett be a mezőgazdasági termelésben, amely többek között az ipari növények korábban elképzelhetetlen volumenben történő termesztését is lehetővé tette. Mindezen folyamatok kölcsönhatásai révén tovább specializálódott a társadalmi munkamegosztás. Ennek következményeként azután megnőtt az árucere-forgalom, és kibővült a belső piac. Fontos szerepet játszott a gazdasági expanzióban a közlekedési hálózat bővülése és színvonalának emelkedése, amely mindenekelőtt a vasúti szállítást jellemezte. A vasút addig alig megközelíthető régiókat kapcsolt be az ország vérkeringésébe. Ezen a ponton azonban működésbe lépett a Habsburg Monarchia fejlődésének sajátos körülménye, nevezetesen hogy a gazdasági fejlődést kedvezően befolyásolta a Monarchia rendkívül nagy területe és népes populációja. Más részről ugyanakkor, a dolgozó tömegek alacsony életszínvonala akadály volt a piac bővülésének. További fontos tényező hogy az exportlehetőségek is nagymértékben korlátozták az ipar, ezen belül is a fogyasztási cikkek gyártó iparágak fejlődését. Számos területen azonban az export jóval fontosabb piac volt, mint a belső fogyasztás. A társadalmi struktúra formálódását döntően befolyásolta az a tény, hogy a termelőberendezéseket gyártó iparágak gyorsabban fejlődtek, mint azok, amelyek fogyasztási cikkek állítottak elő. 1890 és 1900 között az előbbi szektorban dolgozók száma 350 000-re emelkedett, amely az összes alkalmazott munkás közötti részarányukat 39%-ról 43,6%-ra növelte. A munka termelékenységének növekedése is messzeható változásokat idézett elő a népesség egyes rétegeinek társadalmi státuszában. Ez a társadalmi átalakulás azonban lelassult számos olyan objektív és szubjektív ok miatt, amely a Monarchia gazdaságát jellemezte, és amelyekkel más, a nyugat-európai államoknak nem kellett számolniuk.

A fejlődést akadályozó tényezők egyik legmakacsabb válfaját a feudalizmus azon tovább élő elemei jelentették, amelyeket a polgári forradalom nem tudott felszámolni. Ezek különösen a rurális térségek lakosságát érintették. Ezen térségek társadalma erősen differenciálódott, és egy korábbi történelmi periódus gondolkodásmódját őrizte. Az állami adópolitika következtében a feudális maradványok kedvezőtlenül befolyásolták az ipari termelést, meggátolták annak gyorsabb fejlődését. Attól függően, hogy a folyamat kezdetén milyen pozíciót foglaltak el, a Monarchia bizonyos részei egyre inkább leszakadtak. A fogyasztási cikkek alacsony kereslete nem serkentette a munkamegosztás elmélyülését és megakadályozta a belső osztrák piac kibővülését, melynek hatásai nyilvánvalóan átrajzolták a Monarchia egyes részeinek sajátos helyzetét. Ez végül a Monarchia társadalmi, kulturális és nemzeti differenciálódásához vezetett.

A vontatottan haladó társadalmi és gazdasági fejlődés a városiasodás alacsony színvonalával járt együtt. Németországban például hatszor annyi 100 000-nél több lelket számoló város volt ebben az időben, mint a Monarchia ausztriai területein. Ennek okai között közre játszott a népesség növekedésének alacsonyabb rátája is, ugyanakkor a csecsemőhalandóság is rendkívül magas méreteket öltött, s nemkülönben a kivándorlók aránya is. Az osztrák ipar fejlődésének kedvezőtlen feltételeit részben kompenzálta az a tény, hogy a munkásoknak alacsony béreket fizethettek, s így a termelési költségek alacsonyabbak maradtak, mint Nyugat-Európa fejlettebb országaiban. Ennek az előnynek azonban meg kellett fizetni az árát. Az alacsony bérek, lévén a társadalmi lét alapvető feltételei, nemcsak a termelés szférájában hatottak, ahol megakadályozták a munka termelékenységének növekedését (más országokkal összehasonlítva is alacsony volt a munka termelékenysége), de útját állták a társadalmi lét különböző szféráiban történő önmegvalósításnak, s ez különösen igaz a kulturális tevékenységekre. A cseh területek hosszú múltra visszatekintő ipari tradíciói pozitív mozzanatokkal is rendelkeztek, melyeket mindenekelőtt a munkások és mesteremberek bizonyos csoportjai által kifejlesztett munkakultúrák őriztek. E rétegek képviselői közül sokan európai hírnű feltalálókka lettek, mások külföldön álltak alkalmazásban. A termelés növekedésével egyidejűleg megindult annak koncentrálódása is. Ennek társadalmi következménye az lett, hogy a fokozatosan gyarapodó ipari régiókban, ahol nagy számú munkásság verbuválódott össze, nem csak a szociális feszültségek nőttek, de megteremtődtek egy intenzívebb kulturális mozgás feltételei is. Az ipari koncentráció azonban nem jelentette a kisipar automatikus felszámolódását, számos kistermelő működött a század végén is, elsősorban a fogyasztási cikkek előállító ágazatokban.

E gazdasági fejlődésnek az értékek valódi előállítóira, vagyis a munkásosztályra gyakorolt hatása egyebek között a bérek új típusú kizsákmányoló eszközökkel történő visszaszorításában, és új munkaszervezési módszerek alkalmazásában jelentkezett. Ennek fő kiváltó oka a nagyobb profit elérésének követelménye volt, amely a munkaintéztetés korábban ismeretlen mértékű növeléséhez vezetett. Dokumentumok sora szól a 12 órás munkarendről, sőt Brno városának fonodáiban 18 órát is elérte a napi munkaórák száma. Csak 1895-ben tiltották meg a vasárnapi munkát a kereskedelemben. A munka ilyenképpen történő intenzívvé válása, a rossz lakáskörülmények a munkaerő gyors elhasználódását eredményezte, amely azután megnövelte a balesetek és a betegségek számát. A gazdasági visszaesések periódusaiban a munkaerőpiac összeszűkült, következésképp az ipar általános nagy fejlődése mellett is nőtt a munkanélküliség. Bár a termelés egyre bővült, egyes rétegek számára még a létminimum biztosítása is mind több nehézségbe ütközött. A vidék relatív túlnépesedése kedvezőtlenül befolyásolta a városi munkahelyek és életszínvonal elérésének lehetőségét. A bérek korábban említett alacsony színvonala miatt gyakran második állásra is szükségük volt a munkavállalóknak. Másik következmény, hogy még a legalapvetőbb fogyasztási cikkek megszerzése sem volt biztosítva, a munkavállalók egészségi állapota romlott, és olyan betegségek ütötték fel a fejüket, mint a tuberkulózis. Ha még figyelembe vesszük a politikai és szociális jogok nem kielégítő voltát is, elérkezünk a gazdasági fejlődés közvetlen következményeként kialakuló társadalmi viszonyokhoz és politikai mozgásokhoz. A politikai és szociális igazságtalanságok megnövelték a tömegekre nehezedő terheket, különösen a szegényebb rétegekben, részben annak következményeként, hogy a központi kormányzat még a minimális kulturális színvonalat sem sietett javítani. Hiba lenne azt állítanunk, hogy e társadalmi változások

a népesség minden rétegét egyformán érintették. Jelentősen eltért ugyanis a különböző nagyságú javadalmozgatásban részesülő csoportok pozíciója. Fontos volt a munkásság nemzetiségek szerinti differenciálódása, vagyis a német és cseh anyanyelvűek keresete közötti különbségek. Más helyzetbe kerültek azok is, akiket valamilyen bérpolitikai megfontolásból preferáltak. Ily módon létrejött a jobb életkörülményeket élvező szűk csoportja, amelyet a munkaadók és a munkavállalók közötti közvetítő szereppel ruháztak fel. A munkásarisztokrácia, amelynek nagysága iparáganként eltérő volt, a termelésben és a társadalmi kapcsolatokban betöltött funkciójához hasonlóan más helyzetet élvezett a kulturális javak fogyasztása terén is. E jelenség megfigyelhető volt a mezőgazdasági termelők körében is, ahol a felemelkedő földtulajdonosok a fejlett agrártechnológiák meghonosítóivá lettek a cseh falvakban. E tény, valamint a középparaszti réteg leszakadása újrendezte a vidék politikai viszonyait, átalakította kulturális szféráit, tovább rontotta a legszegényebbek életfeltételeit.

A kormányzati politikának a társadalmi haladást akadályozó hatása, amely haladást jórészt a technikai fejlődés idézett elő, eltérő módon érvényesült a Monarchia különböző részeiben. Ha soron akarjuk követni, hogy a fentebb említett változások hogyan befolyásolták a társadalmi struktúra alakulását, s miként hatottak a tágabb értelemben vett kultúra fejlődésére, vissza kell térnünk ahhoz az alapgondolathoz, mi szerint a kulturális szféra mozgásait elsősorban a Monarchia cseh és német területei közötti kapcsolatrendszer határozta meg.

Mindez nem mond ellent korábbi állításainknak. A XIX. század utolsó éveiben bekövetkezett gazdasági fejlődés a cseh szektor jelentős megerősödésével járt együtt, de teljes kiegyenlítődésről ebben az időben még nem beszélhetünk. Az intenzív gazdasági fejlődés és a joggyakorlat hiányosságai miatt megerősödő társadalmi aktivitás olyan politikai mozgásokat indukált a Monarchiában, amelyek a nyugat-európai országok fejlődése irányába mutattak. A gazdasági pozícióiban megerősödő cseh burzsoázia a 90-es években új szerepeket talált magának a kultúra szférájában is. Preferenciákra és diszpreferenciákra épülő korábbi politikájával felhagyva új nézőpontokat keresett, melyek közül mind több rendelkezett kulturális meghatározottsággal. Még a fellángoló nacionalizmus sem tudta azonban a társadalom egyes rétegei között fennálló különbségeket eltüntetni, noha efféle szerepet is hivatott lett volna ellátni akkoriban. Bár szó esett egy, a nemzet eszméjére építő, demokratikus kultúráról is, erről azonban a cseh társadalom minden része másképp gondolkodott. Rendkívül aktívvá vált a cseh burzsoázia azon csoportja, amely elutasította a historicizáláson alapuló politizálást, ehelyett például az 1891-ben megrendezett Jubileumi Kiállításon a termelésben elért eredményei felmutatásával igyekezett bebizonyítani, hogy sajátos arculatú, öntudatos társadalmi réteget alkot. E kiállításon a fejlett európai országok mércéjével mérve is ilyennek tűnt.

A Jubileumi Agrárkiállítás valóban megmutatta a cseh burzsoázia termelési kultúráját, verseny- és életképességét valamint erőfeszítéseit annak érdekében, hogy az eredményekből további sikereket kovácsoljanak. Mindez megnövelte nemzeti öntudatukat, kitágította gondolkodásuk horizontját, s egyre érzékenyebb befogadóivá váltak a külhonból érkező ideáknak. Az 1895-ben megrendezett Nagy Néprajzi Kiállítást követően, mely időben messze visszanyúlva próbálta a kultúra fejlődésének jellemzőit bemutatni, bekövetkezett a művészetek képviselőinek öntudatra ébredése is. Ennek következményeként a képzőművészetek művelői közül például sokan kaptak meghívást vezető európai kollégáiktól, Rodin pedig ellátogatott Prágába, valamint Cseh- és Morvaország más részeibe.

Egyre inkább bekapcsolódtak a kulturális vérkeringésbe a társadalom perifériáján élők is. Hainfeldi kongresszusa után a munkásosztály szervezett része, mint a nemzeti egység egyik szervezőalkotójeleme foglalta el helyét a társadalom egészében, nemcsak létszámában, de minőségi jegyeiben is megerősödve.

A szociáldemokrácia mozgalma elvetette a cseh burzsoázia néhány idejétmúlt nacionalista indíttatású nézőpontját, ugyanakkor elutasította a historicizáló megközelítést is. Mint a politikai küzdőtér egyik töretlenül növekedő eleme, európai normák alapján kívánta magát a kultúrába bevonni, de valójában csak másutt kitalált modellekben tudott gondolkodni. E modelleket követve ugyanakkor számos, a társadalomfejlődés számára diszharmonikus lépést is tett, így megtagadta a Jubileumi Kiállításon való részvételt, és 1897-ben kibocsátott alkotmányellenes nyilatkozatával értéktelennek minősítette a történelem során szerzett jogokat, vagyis a mindenkit megillető szabadságjogok mellett szállt síkra. A következőkben azt kívánjuk bemutatni, hogy e gondolkodásmód hogyan hatott a kultúra fejlődésére, különösen annak egyes meghatározott szféráira.

A kultúrában 1890 és 1914 között lejátszódó folyamatok mibenlétét nem érthetjük meg az 1867 előtti időszak ismerete nélkül. Az akkori fejlődés karakterisztikus jellemzőinek legfontosabbika az az agresszív patriotizmus volt, amely áthatotta a hazai irodalmat és zeneművészetet, de még az orosz irodalom progresszív vonulatai iránti érdeklődést is. Nyilvánvaló összefüggés volt a Monarchia dualista típusú politikai berendezkedése miatt érzett nemzeti sértettség és a moszkvai kiállításon való zajos részvétel között. Nagymértékű kulturális aktivitást hívott életre az orosz néphez fűződő testvéri kapcsolat ideája. E kulturális expanzió formáit egyes kiemelkedő csoportosulások határozták meg döntően, közülük mindenekelőtt az új irodalmi köröket említhetjük. Ezek figyelmüket nem kizárólag a múlt század hetvenes éveiben egyre szélesebb méretekben kibontakozó általános demokratikus mozgalmakra korlátozták, hanem a parasztság harcait is támogatták. A cárizmus politikájával ellentétben, amely nem segítette a cseh nemzetnek a dualizmussal szembeni küzdelmeit, megpróbálták a nyugat-európai kultúra irányába nyitni. Ez egyben lehetőséget teremtett a porosz és Habsburg hegemonia megszüntetésére is. A szóban forgó nemzedék tagjait szoros szálak fűzték a mindennapi élet szféráihoz, ugyanakkor keresték a korszak demokratikus berendezkedésű európai államaiban élő emberek eszmei támogatását is. E kulturális pezsgés kiemelkedő személyisége volt J. V. Sládek, aki kiváló művet alkotott hazája történelméről, és aki ugyanúgy tudott építkezni anyanemzetének kulturális tradícióiból, mint a nyugat-európai vagy szláv kulturális örökség elemeiből. Mindez jól tükröződik Nyekraszov és Lermontov, illetve Byron és Shakespeare fordításaiából. Az irodalom ebben az időszakban közvetítő szerepet játszott a társadalom plebejus rétegei és a burzsoázia között. Az egyes szerzők függetlensége nagymértékben eltért egymástól, meghatározó áramlatként a testvéri népek közös problémáira rámutató, és a feudális maradványokat bíráló művek kristályosodtak ki. Írásait e szerzők rendszerint a forradalmi mozgalom sikeres jövőjébe vetett hitük kifejezésével zárták.

Széles szakadékot vágott az irodalmárok köreiben a nemzeti és kozmopolita eszmék összecsapása. Az ellentét nem azon robbant ki, hogy milyen témákat válasszanak az egyes szerzők, hanem azon, hogy műveik milyen hatással vannak az emberekre, nem hangsúlyoznak-e túl bizonyos részkérdéseket, és hogy e két csoport valójában milyen üzeneteket tud megfogalmazni a társadalmi változásokkal kapcsolatban. E periódusban veszélyesnek tűnt minden külföldi mintát elutasítani, így romantikus és konzervatív mó-

don a falusi ember nemzeti aktivitásában látni a kultúra alapjait. A 90-es években és a későbbiekben vált egyre inkább nyilvánvalóvá, hogy e romantikus ideálkeresés csakis a technikai fejlődés és az iparosítás elutasításához vezethetett, e gondolatot még a paraszti árutermelésre is kiterjesztve. Hangot kapott a kultúrában is a kisüzemi termelésnek a gyáriparral szembeni magasabb rendűségét hirdető nézet. Az előbbieken felsorolt elemek hangsúlyozása ellentmondott a társadalomfejlődés aktuális irányának, lebecsülvén a városoknak, mint ipari és társadalmi centrumoknak a jelentőségét, ugyanakkor különös gyűlölettel tekintve a munkásosztály nemzetközivé válására. Függetlenül attól, hogy mely áramlathoz tartoznak, a legkiválóbb szellemek elítélték e gondolkodásmódot és ezeket az érveket.

Jakub Arbes munkássága jól példázza azt, hogyan került a kor társadalmi problémáit kritikusán szemlélő írók érdeklődésének előterébe a modern proletariátus politikai előretörése. Mivel e gondolkodó képes volt átlátni a proletariátus sorsának és az általános társadalomfejlődés új trendjeinek legfontosabb kérdéseit egyaránt, kivált a tudomány szférájában, tevékenysége jelentősen hozzájárult a kultúra általános fejlődéséhez. Építkezni tudott az utópista szocialisták eszméiből, csakúgy mint a materialista gondolkodók tételeiből. Mindez a kultúra jellegének megváltozására is utal. A társadalmi valóság részletes megfigyeléséből táplálkozó realizmus felhívta a kultúra kiemelkedő szellemiségű képviselőinek figyelmét (nem kizárólag az irodalmárokat) a városi élet jelenségeire is a vidék problematikája mellett. Figyelemreméltó változás, hogy a társadalom feltörekvő új erőiről nem az elbeszélő próza, hanem a forradalmi költészet lett hivatott szólni. Nem rejtett e tény olyan paradoxont magába, mint ahogy az első látásra tűnik. A proletariátus kultúraformáló és – befogadó képessége e kultúra aktivitásától is függött. A mindenkori költészet viszont nem csak megjeleníteni képes, de propagandára is alkalmas. Az aktuális forradalmi versek nagyobb visszhangra találtak a széles néptömegekben, mint a terjedelmes prózai alkotások. Következésképp a forradalmi proletár költészet a kultúra általános fejlődését szolgálta egyben, melyet a fejlődés későbbi stádiumában még világosabban láthatunk.

Az irodalom nemcsak a társadalmi valóságról szóló ismeretek közvetítésével játszott szerepet a kultúra fejlődésében, de oly módon is, hogy részt vett a társadalmi problémák megoldásáért folytatott mozgalmakban is. A cseh területeken e progresszív mozgalmak közül különösen a „Fiatal Emberek” nevű szervezettel való kapcsolat lett fontos a későbbiekben az irodalom számára. A politikai küzdőtéren szerzett személyes tapasztalatok nemcsak a szemtanúként anyagot gyűjtő művészt szolgálták, hanem egyúttal kiindulópontját képezték egy egész nemzedék saját ideológiai rendszerének, mely ideológia azután nemcsak az irodalmárok körében hatott, de a kultúra teljes szövetét is átjárta. E nemzedék tagjai közül mindenekelőtt S. K. Neumann személyét kell kiemelnünk. A társadalom nagy belső ellentmondásai arra készítették az új generációt (nem kizárólag az írókat), hogy új értékeket, új bizonyosságokat keressen egy olyan időszakban, melynek alapvető karakterisztikus jegyeit a gazdasági változások és azok következményei determinálták. Az a tény, hogy e célok nem követték a hivatalos politika irányvonalát, meghatározta az új nemzedék kvázi politikai harcnak is tekinthető tevékenységének lehetséges formáit.

A társadalmi gyakorlatot megváltoztatni szándékozó nemzedék egy valódi kultúra létrehozását szorgalmazta, hisz azt megelőzően csak a hivatalos politika által manipulált kultúra létezett, melynek propagandajelszavai nem az előretekintést, hanem a nosztalgi-

kus múltidézést hirdették. Nagy érdeklődést tanúsított e generáció a világirodalom modern irányzatai iránt, s törekvéseiben megjelent az ezzel ellentétesen szerveződő cseh társadalmi viszonyok átalakítása, valamint olyan vitalégykör kialakítása, amelyben közös alapot is találnak a legkülönbözőbb szemléletmódú irodalmi, művészeti és tudományos gondolatok. A latin kultúra miliójéhez való vonzódásuk, különösen a képzőművészetek terén, nem pusztán ellenzéki politikai szerepükből adódott. Mindazonáltal nemcsak a francia irodalom modern alkotásait (Zola, Flaubert, A. de Musset), hanem a skandináv írókat is rohamléptekkel kezdték anyanyelvükre fordítani. Szimbolikus jelentősége lett, hogy e körben tudtak elindulni a már régóta várt és addig le nem zajlott viták. De vajon mivel magyarázhatók e generáció erős inspirációi? Csak egy különös jelenség megnyilvánulása-e, avagy egy fiatal generáció mindenkori lendületét tükrözik? Ezen időszak történései a kultúra szférájában a burzsoá társadalom válságának jegyeit viselték magukon, amelyet a cseh területeken többek között e társadalmi réteg két politikai csoportosulásának pozícióváltozása idézett elő. Ennek hátterében azon politika lehetetlenné válása húzódott meg, mely a Monarchia betegségeit, kivált a nemzetek státuszának kérdését, a történelmi privilégiumok megőrzésével óhajtotta megoldani. A burzsoá társadalom válságát a proletariátus megerősödése is sietette, amely társadalmi réteg – Marxnak és Engelsnek a *Kommunista Kiáltványban* használt megfogalmazásában – a burzsoázia sírásójává vált. A munkásság nemcsak számszerűségében növekedett, de mind inkább felismerte saját politikai szerepét is. A Nyugat-Európából beáramló nézetek differenciált módon hatottak az egyes társadalmi rétegekre. Az írók fiatalabb nemzedékét például sokkal inkább megosztották, mint ahogy azt képzelhetnénk. A naturalizmus, a dekadencia, a szimbolizmus és az impresszionizmus jelszavai mind-mind egy korábbi periódus idejétmúlt költészetét kritizálták, és lázadásuk az irodalmi élet mélyítését és intenzifikálását követelte, különös figyelmet fordítva a költészetre. De az a kérdés, hogy milyen módon oldják meg az irodalom és általában a kultúra problémáit, már megosztotta a fiatal irodalmárokat. Más részről viszont, egészségesen aktivizálta a legjobb lehetséges formákat kutató erőket, és az azok eléréséhez vezető utak megtalálására sarkallt.

A kultúra fejlődése meglehetősen jól tükrözi a társadalmi valóság változásait, annak történelmi meghatározottságait és új tendenciáit egyaránt. Mégsem állíthatjuk, hogy a kultúra csakis ebből állana. A kultúra minden szférájára nézve igaz, hogy a progresszív tradíció és a progresszív realizmus az éles konfliktusokat teremtő új szemléletmódok jelentkezésével is megtartotta meghatározó szerepét. Ezeket a tradíciókat és a progresszív realizmust nem tekinthetjük a történelmi fejlődés állandó elemeinek, hiszen nemcsak biztosítottak egy fajta folyamatosságot, de funkcionálásuk során alkalmazkodni is tudtak a megváltozott körülményekhez.

Pozitív tényként értékelhetjük, hogy az az új típusú politikai gondolkodás, amely a cseh közéletben a minden régít elutasító korszak után megjelent, a racionalitásra és a józanságra épült, bár nem jutott túl messze a kultúra korábbi eredményeinek értékelése, hasznosítása terén. A nemzeti romanticizmus elutasítása, valamint az irodalom és a művészetek függetlenségének követelése minden kétséget kizáróan pozitív vonást jelentett. Hiteles követelésnek tűnt egy új esztétikai kritériumrendszer kialakítása, illetve ennek alkalmazása (Hostinský). Ugyanakkor megfogalmazták a korlátozott nemzeti szembenállás internacionalizmussal való felváltásának igényét is. Nem szükséges túlhangsúlyoznunk, milyen veszélyeket rejtett magába a múlttól való elszakadás az értékek újrafogal-

mazása során. Nem is sikerült elkerülni e veszélyt az amúgy progresszívnek bizonyuló kozmopolita eszmék elsajátításának útján.

Az extenzív gazdasági és társadalmi fejlődés által meghatározott kulturális változások a képzőművészetek terén nem csak a művészi alkotás formáit, de alapvető törekvéseit is átalakították. Már korábban szoltunk arról, hogy az irodalmárok köreiből kikristályosodó nézetek a régi társadalomszerveződési elvek elvetéséről és újak kialakításáról, nem álltak össze egységes eszmerendszerré. Ugyancsak említettük már a progresszív realizmus tradíciójának jelentőségét is. Hasonló tendenciák érvényesültek a képzőművészetekben is az 1890-es évektől kezdve, amikor is megpróbálták megszabadítani a művészi kifejezést a romantizmustól, és alkalmassá tenni e művészeti ágat arra, hogy önmegvalósítás terepévé váljon. Mindazonáltal a kulturális örökséghez való viszony ennél bonyolultabban alakult, hisz minden újraértékelési törekvés generációs problémákat is felvetett. Ha például végigtekintünk a XIX. század képzőművészetének fejlődésén, az értékek gyengülését, illetve inflálódását állapíthatjuk meg. Mai szemmel értékelve a múltat szembetűnik, hogy nem sok művészi csoportosulás talált közös hangot egymással. Ráadásul a XIX. század második felében művészeti túltermelésről is beszélhetünk. A gazdasági fejlődés következményeként a piaci viszonyok megjelentek a művészetekben is, leginkább a képzőművészeteket érintve, amely saját természeténél fogva bizonyos értelemben a demokrácia kifejezőjévé vált, és felkeltette azon csoportok érdeklődését, akiknek gazdasági és társadalmi megerősödése mindinkább előre haladt.

Más oldalról viszont, a művészetek által előállított termékek fogyasztásának demokratizálódása mellett, az egységes esztétikai normák hiánya tágabb teret engedett a nyílt eklekticizmusnak. Így nem véletlen, hogy az a generáció, amely művészi kibontakozását a 19. század utolsó évtizedében kezdte meg, új megközelítésmódokat keresett. E helyzetet tovább bonyolította az a tény, hogy azok a fiatal emberek, akik karrierjüket a „Nemzeti Színház kreatív művészeinek” árnyékában kezdték, csak konzervatív politikai körök által is szentesített kánonhoz alkalmazkodva választhattak kifejezési formát mondanivalójukhoz. Különleges szituációt teremtett e fiatal nemzedék számára, hogy az említett „Nemzeti Színház” legfontosabb személyiségei éppen tanáraik voltak.

Az eklekticizmust toleráló, a múltra és a jelenre egyaránt érvényes esztétikai értékrend megteremtésének igénye gyors változásokat idézett elő a művészi alkotómunkában. Szilárd esztétikai normarendszert követelt a kor megfelelő művészi kifejezésformáinak megtalálása, vagyis a művészi szabadság adekvát útjainak kiépítése. De ebben a rendkívül élénk társadalmi mozgásokkal kísért periódusban a fenti követelmény, a korábban említett irodalmi törekvésekkel találkozva, radikális változásokat indított el a kultúra területein is. Az ellenzéki állásponttól induló, majd a piac koncepcióját elfogadó új képzőművészi gondolkodásmódról már szoltunk a korábbiakban. Ez azután az elszigetelődéshez, a hivatalos esztétikai normáktól és a hivatalos társadalmi gyakorlattól való elhatárolódáshoz vezetett. Ennek gyökerei abban a meggyőződésben keresendők, mely szerint minden múltba való visszanyúlás (pl.: a századforduló táján megjelenő neobarokk) *circulus vitiosus* jelent, hisz az előre vezető út mindig az ellenzékként megnyilvánuló magatartásban keresendő. A gazdasági racionalitás egységesítő tendenciái pusztán a művészi törekvéseknek az elfogadott eklekticizmustól való megszabadulását serkentették, és azt, hogy az olyan koncepcióval váltassék föl, amely a bevett historicizáló mozzanatok eltávolításával egységes stílushoz vezet majd. A természethez, a civilizáció által nem érintett természethez való visszatérés, és az emberhez mint individuumhoz való kö-

zeltetés megfelelő útnak látszott e cél eléréséhez. Hasonló fajta gondolat volt a tiszta érzelmek újramegtalálása is.

Az építészet, mely relatíve a legközelebb tud kerülni a társadalmi gyakorlathoz és közgondolkodáshoz, a fentiek mellé saját követelményeket is támasztott, nevezetesen egy új dekorativizmus, egy új ornamentika rendszerének igényét. Nem véletlen, hogy az új művészeti áramlat, az „art nouveau” a dekoratív grafika révén vált ismertté, melyet már régóta alkalmaztak az építészettel rokon tevékenységekben és a kor enteriőrjeit szolgáló díszítésekben.

Az irodalmi életben bekövetkezett változásokat elemezve említettük a szimbolizmus megjelenését, mely irányzat ebben az országban is egyike lett az elfogadott új áramlatoknak. A szimbolizmus hatása ugyanakkor az irodalom szűrőjén keresztül más művészeti ágakba is beszivárgott. A szimbolizmus irányába való fordulás a grafika ornamentális és díszítő jegyeinek elutasításaként fogalmazódott meg. Sajátos hátteret teremtett ehhez a „neoromanticizmus” is, amellyel például Maxmilian Pirner, a Művészeti Akadémia kiváló tanáranak műveiben találkozhatunk. Az új művészeti stílus, amely nemcsak a külföldről érkező impulzusokra, de az ország belső változásaira is gyorsan reagált, tulajdonképpen egyfajta szintézist alkotott mindazon tényezőknél, amelyek a 19. század végén és a 20. század elején a társadalomban bekövetkező változásokat meghatározták. Az új stílus természetes megnyilvánulása lett annak a folyamatnak, amelyben a vizuális érzékelés eszközei által a tényvilág elemei új formában kerültek be az emberi tudatba. A szimbolizmus nagy affinitást mutatott az álmvilág fantasztikus képei iránt is, melyre jó példa S. Mallarmé költészete. A bevett esztétikai normákkal való szakítás és a három alapelem szintézisére épülő új formavilág olyan új művészeti irányzatot teremtett, amely a későbbiekben világszerte a forradalmi átalakulások eszköze lett. Fő jellemvonása e téren az a belső egység volt, amellyel korábban soha nem látott aktivitással kritizálta a valóság történéseit. A stílus fejlődésének alappremisszáját pedig a dialektika iránti lankadatlan érdeklődés képezte. Nagy jelentősége lett annak a ténynek, hogy az új művészeti irányzat leghatásosabb része, az ornamentális formavilág, a művészet új fajta teljességét ígerte. Továbbá, mivel ez az új stílus a korábbi művészi megközelítésmódok, így például a 19. század dekoratív stílusának programszerű elvetésére épült, megteremtve egy gyökeresen új művészet alapjait, s melyet mai szemmel értékelve nem csak egy irányzatnak, hanem egy új művészeti mozgalomnak is tekinthetünk. A három fentebb említett alapelem mentén kezdett fejlődni, de minden kétséget kizáróan egyfajta szintézis irányába.

E szintetizáló művészeti mozgalom azonban elvesztette dinamikus elemeit a cseh társadalmi fejlődés környezetében, ahol ugyanis a század elején a nagy strukturális átlakulást követően súlyos problémák merültek fel. A társadalmi problémák komplexitását tükrözi a politikai táborok megosztottsága, a nézőpontok különbözősége olyan lényeges kérdésekben, mint például a cseh területeknek a Monarchián belüli pozíciója. Mindez felvetette egy egységes szemléletű eszmerendszer kialakításának szükségességét a kultúra szféráiban. Az elkötelezett érdeklődés és nyitás az Európában formálódó modellek iránt negatív következményekkel is járt: ebben az országban nem sikerült a különböző modellek egységes koncepción alapuló szintézise, és emiatt a különböző irányzatok hiábavaló harcot folytattak egymással. Nyilvánvalóvá vált, hogy hiányzik egy, a generációk között kapcsolatot teremtő közös platform. A növekvő társadalmi feszültségek a cseh burzsoázia hibás metódusokkal folytatott politizálása mellett súlyos eszmei válsághoz

vezettek. A korábbi romantikus rajongás célját veszítette, a régi hazafias gondolatok értelmüket veszítették egy olyan világban, mely mindenekelőtt a technikai haladásnak köszönhetően egyre inkább „összezsugorodott”, és két ellenséges táborra szakadt. A cseh politizálás, a cseh társadalmi és kulturális törekvések jelentősége elveszett abban a nagy erőterben, amely a század elején új formákat kezdett öltetni.

Az új társadalmi tényező, a proletariátus nem tudott döntő befolyást gyakorolni sem a társadalmi fejlődésre, sem a kulturális változásokra, mivel opportunisták vezették nem voltak képesek ehhez megfelelő impulzusokat adni. Az 1905-ös orosz polgári demokratikus forradalom után előtérbe kerülő új társadalmi erők ugyanúgy nem voltak képesek eszméikért harcolni, mert szociáldemokrata vezetésük nem értette meg az osztály- és nemzeti érdekek közötti kapcsolat jelentőségét. Így azután elveszítették a művészetekre gyakorolt hatásukat is. Nem tulajdonítottak jelentőséget a 90-es években új dimenziókat találó nemzeti függetlenségi harcnak, és az ebből kinövő cseh nemzeti kultúrának. Sajátos paradoxon ismerhetünk itt fel: a művészek fiatal generációja szisztematikus és aktív figyelmet fordított arra, hogy a művészeti alkotások hűen tükrözzék az értékek valódi előállítóinak kedvezőtlen életfeltételeit, miközben nem élvezhették a forradalmi munkásmozgalom vezetőinek támogatását. S mivel a nemzeti függetlenségért folytatott harc vezetése a burzsoázia kezébe került, amely e harcot csak mímelte, az erőfeszítéseket általános szkepticizmus kísérte, és a fiatalok generációjának teljes kiábrándulását eredményezte. Megint megkezdődött az új értékek, az új bizonyosságok keresése. De egységes harc helyett megintcsak személyes kísérletekről beszélhetünk. Igazi katarzisélményt csak egy váratlan fegyveres felkelés kirobbanása hozhatott volna a forradalom előtti állapotokban.

Bemutattuk tehát annak a fejlődésnek legfontosabb tényezőit, mely Európa szívében abban az időszakban ment végbe, amikor a társadalom strukturális átalakulása rendkívül gyors tempóban zajlott, s amikor nagy jelentőségű változások történtek a gazdaságban és a politikában, s nemkülönben a kultúra szféráiban. A kapitalizmus új korszaka kezdődött ekkor, és új lendületet vett a cseh nemzet számára a Monarchián belül egyenlő jogokat követelő függetlenségi harc is. Minőségi változásokat eredményezett a munkásmozgalmában Hainfeldben megtartott kongresszusuk, mely megemelte rangjukat, ugyanakkor javította szervezettségüket. Megelevenedett a burzsoázia önbizalma is, amely új célok kitűzésére inspirált, különösen a gazdaság szféráiban. Bátrabban tekintettek ők is Európa más régióira – új tevékenységi formákat keresvén. A fentiek mind új impulzusokat adtak a kultúra fejlődéséhez, amely a horizont kitágítása mellett a tradicionális értékeket is felkarolta, leglátványosabb eredményeket az irodalom és a képzőművészetek terén produkálva. Dolgozatomban célja e folyamat egyes tényezőinek magyarázata volt.

(Fordította: Zentai Violetta)